

FORTEL (267) *sb m*

fortel (216), **fortyl** (50), **fortejl** (1); fortel *RejJóz RejRozm, LubPs, RejWiz (2), RejFig (6), RejZwierz, OrzRozm (4), BielKron (8), Mącz, OrzQuin (2), Prot, RejPos, BielSat (5), HistLan (2), RejZwierz, BielSpr (13), KochMon, WujJud (8), WujJudConf, PaprPan (17), KochOdpr (2), Calag (2), KochPs (8), KochTr, ZapKościér, StryjKron (26), KochFr (5), KlonŻal, KochBr, KochSz (4), KochMRot, BielSjem (4), PudłFr (5), BielRozm (2), KmitaPsal, KochProp, KochWr, PaprUp, ZawJeft, ActReg (3), GostGosp, Phil, KochFrag, OrzJan (7), WyprPl (2), LatHar, WujNT (3), SarnStat (6), KmitaSpit, PowodPr, VotSzl (2), CzahTr (3), GosłCast, PaxLiz, KlonWor (10), PudłDydo; fortyl BartBydg, UstPraw, GrzegŚm, MycPrz (2), WierKróć, NiemObr, CiekPotr; fortel : fortyl GrzegRóżn (3 : 9), GórnDworz (3 : 17), CzechRozm (1 : 1), ModrzBaz (12 : 9), CzechEp (2 : 3), GórnRozm (4 : 1); fortel : fortyl : fortejl LibMal (1 : 2 : 1).*

f- (265), ff- (2); -t- (259), -th- (8); -y- (45), -i- (5).

o *jasne; -é- (34), -e- (10); -é- KochTr, KochBr, KochMRot, PudłFr (5), KochProp, KochWr, ZawJeft, KochFrag, WyprPl (2), GosłCast; -e- Mącz, OrzQuin (2); -é- : -e-KochPs (5 : 3), KochFr (3 : 2), OrzJan (6 : 1), SarnStat (5 : 1).*

sg *N fortél (46). ♦ G fortélu (24), fortela OrzRozm (2). ♦ D fortélowi (2). ♦ A fortél (22). ♦ I fortelem (61); -em (10), -(e)m (51). ♦ L fortylu (1). ♦ pl N fortéle (12). ♦ G fortélów (35); -ów (7), -(o)w (28). ♦ D fortél(o)m (2). ♦ A fortele (30). ♦ I fortélmi (24), fortylami (2); -ami NiemObr; -mi : -ami GrzegRóżn (2 : 1). ♦ L fortélach (4); -ach (2) BielSpr, CzechEp, -äch (2) PudłFr, StryjKron.*

Sł stp, Cn notuje, Linde XVI – XVIII w.

1. *Nieuczciwy, wykrętny sposób osiągnięcia lub uniknięcia czegoś, podstęp, wybieg, chytry postępek, zdrada; przemyślny sposób stanowiący tajemnicę określonej umiejętności; dolus, fallacia Calag, Cn; architectatio, architectio, ars, artificium, astutia, fabrica, machina, machinatio, machinatus, techna Cn (263) : RejJóz D; LibMal 1552/169; Fortele ty pohánbyone fwyátá obłudnego/ Odetni ye miły Pánye odemnye nędznego LubPs aa6v; RejFig Bbv, Bb6v, Dd5v; Niemálz tám fortelá żadnego/ gdzie fye iáwnie rzeczy dzieią OrzRozm F3v, E2, F3v, F4; [Turek] fzuca wednie y wnocy tego fortelu/ iákoby fwoy iad ná głowę wálzę wylał/ á z was wolnych niewolniki poczynił BielKron 248v; tá ich dumá ábo ten ich fortel Sofiftycki/ nie przeciwko nam ále zá námi ieft GrzegRóżn C; Szátáńki Fortel przeciwko Jednemu Bogu Oycu. GrzegRóżn D4, A2v, E [4 r.], E2 [2 r.], H3v; Ale owy czapniczki/ fortel też fwoy wiedzą/ Według lofu porządkiem/ w fwyech kramnicách fiedzą. BielSat C2 [idem BielRozm 18]; [dworzanin] áby vmiál dobrze s káždą bronią/ ták piefzo/ iáko y ná koniu/ á ich wíztyki znał/ y wiedział forthele/ á zwłászczá thych broni/ ktorych naybárziewy vzywáią v dworu GórnDworz Ev; Y pytam/ co to zá praca/ co zá ftaránie/ co zá rozum/ co zá fortyl ieft/ izby człowiek mogł przyść ktemu GórnDworz E5v, Ev, E3, N3v, T8v, Bb3v, Eev; GrzegŚm 67; HistLan D4, D4v; KochMon 26; Wiemy że v was ná niektórych mieyfćách Burmiſtrz z Ráycámi Kſiężá ſwięćá/ drugdzie fie lámi wdzieráią/ przez dziwne fortele y fáworizowánia. WujJud 146, 11v, 173 [2 r.], 253v, 256, Mm2; WujJudConf 146; CzechRozm 222v; PaprPan B, D; ModrzBaz 5v, 6v, 47v, 124; A mnie záś ich fortelu tákimże fortelem Oddáć fię nie godziło KochOdpr B4; Nieprzyjáciele moi o mnie rádę máią/ Ná mię wíztyki fortéle fwoie obracáią KochPs 103, 15, 80, 167, 206; [Jorgi Narymuntowic] otrzymał w pokoju*

Bełką ziemię/ ofzydziwłzy chytrym fortelem Krolá *StryjKron* 447, 215, 220, 360, 406, 492; *CzechEp* 232; *NiemObr* 161; *KochFr* 55, 88; *KochBr* 151; *KochSz* Bv; *BielSjem* 8; *PudłFr* 5, 39; *BielRozm* 18; *ZawJeft* 35; *ActReg* 121; Klucznikowi/ w ktorým wąpią że nie pewny Száfarz/ bierąc klucz ná noc: wżákoż trzebá sie opátrzyć ná fortel: bo y nie zámknąc może niź klucze odda/ y nágotowác to ták/ iáko íwey woley vżyć może *GostGosp* 56; *OrzJan* 103, 106; Przeciw haeretykom y fortelom ich nie máfz lepłzey drogi/ iáko w prośtoćie świętey do tego áppellowác czego z początku vczono *WujNT* 576, 217, 845; *VotSzl* Bv; *CiekPotr* 17; *CzahTr* Bv, 13; *GostCast* 42; Radby wyłzedł przez fortel/ przez krzywoprzyśięstwo Abo/ by też mogło być/ y przez czárnoksięstwo. *KlonWor* 3, *ded* **3v, 18, 65, 66, 72; [bo to niewielki fortel Polakowi po Polsku vmieć *RegułaKlon* B3v.]

fortyl ku czemu (1): Ouidius [...] iednemu przed białąglową pijánym sie czynić każe. Nadobny fortyl ku pozyfkániu łáski. *GórnDworz* Ddv.

fortel na kogo, na co (19): *RejWiz* 102v *marg*, Cc5v; Ná ciáfný Kolet fortel. *RejFig* Aa2, Bb6v; *RejZwierz* 100; *GórnDworz* Cc7; Wielki to fortel ná złe przyrodzenie/ Dác mu zá miłtrzá počćiwe fumnienie. *RejZwierc* 223v; *ModrzBaz* 142; Fortel Mnifzki ná Litwiná. *StryjKron* 406 *marg*; NOwy to fortél/ á málo słychány/ Na srebrną brodę grzebień ołowiány. *KochFr* 12, 15, 78; *KochSz* C3v; Ná niego fortél czyłty/ klániác mu íye niłko/ Ali íye wnet vćiefzy hárdé popowifko. *PudłFr* 56, 42; Czemu wąż fortunnieyfzy/ który z przyrodzenia/ Káždy rok wiotché látá ná młodą płec mienia? Człowiek choć wyraz Boży niełpołobny ná to/ Ani nálazł fortelu ná ízędziwe láto. *KochFrag* 21; *WyprPl* C2; *CzahTr* B; *PaxLiz* D3.

W połączeniach szeregowych (3): ábowiem tyle íeft męfzczyznfkiey chytróći/ tyle fortyłow/ tyle sídł/ tyle fieći/ tyle dołow/ íż to íeft náder wielki dziw/ kiedy vbogá dułzá w nie nie wpádnie. *GórnDworz* Bb3v; *ModrzBaz* 6v; Po wżytkim/ Dłużnikowi złemu przyidzie ziechác: Muśi figłow/ excepcyi/ fortelów zániechác. *KlonWor* 74.

W przeciwstawieniu: »fortel ... moc« (3): *RejRozm* 399; Gdy kto wftąpi na vrząd przes fortel álbo moc/ Trudno tey to wolnoći ták dobrze dopomoc. *WierKróc* B3; *ModrzBaz* 115v.

W charakterystycznych połączeniach: *fortel chytry* (5), *dziwny* (15), *niecnotliwy*, *nieprzystojny*, *przemysłny*, *przystojny*, *tajemny*, *zdradliwy* (*zdradny*) (2), *zdrowy*, *zły*.

Zwroty: »[jakim] fortelem dochodzić (a. dojść), dosta(wa)ć, posiąć« (2 : 2 : 1): wíchakze ízyą oną domyłlyala yłch złodzeiyfkyim fortelyem rzeczy tych [ryb] doftawali *LibMal* 1554/186; *CzechRozm* 169; *KochWr* 33; *OrzJan* 12, 117.

»fortel knować« (1): Bluźniérftwo ízczéré w vćiech twych pánuie/ Ięzyk zdrádlivy fortéle knuie. *KochPs* 75.

»podchodzić (a. podejść) [jakim] fortelem« [szyk zmienny] (3): *GórnDworz* Ee7v; Niewiedzieć ktorým fortelem ízámpierzá Podfzedł wodz biały/ y doftał Rycerzá. *KochSz* B4; *KlonWor* 16.

»ruszyć fortelu« (1): A íż niewiedział [czart] kędy á iáko w to wkroczyć/ tedy rufzył onego ítárego fortelu íwego/ íż on záváždy íwe ípráwy przez złe ludzi/ [...] zwykl ípráwowác *RejPos* 25v.

»używać fortelu« [szyk zmienny] (8): *LibMal* 1545/94; *GórnDworz* M4, Aa8v; *WujJud* A8v; Nie próžno człowiek łákomie nábywał/ Y nád íwym bliźnym fortelów vżywał. *KochPs* 72; *CzechEp* 205; *KochSz* A4v; *OrzJan* 103.

»fortel założyć« (1): Y [Dydo] rzecz potym do Anny taką vczyńiła/ Do przyźłego małżeńtwá fortel záłożyła. *PudłDydo* A3v.

Szeregi: »chytrość, (i) fortyl« (2): Wiedząc też ábo łtycháiąc o iego [papieża] chytrości y fortylách/ ktorymi łobie łágodnie dárámi swoimi/ y vpominkámi zwycięża/ tych którzy przed nim vpadáią *CzechEp* 350, 204. [*Ponadto przy innym szeregu 1 r.*].

»kuńszt a fortyl« (1): powiedz nam W. M. w czym kuńszt/ á fortyl/ pomoc do trefności może *GórnDworz* N8v.

[»misterstwo i fortel«: [zły duch] ná tym łkończeniu łwiátá łwoie naywyźsze miłsterłtwá y fortele okaże *WajsProgn* C2v.]

»nauka abo fortyl« (1): Otoż iáko w oney długiey á foremney powieści/ prozno náuki ábo fortylu łzukać/ [...] ták też zálię w tey krotkiey *GórnDworz* N8.

»fortel i podeszcie« (1): [to przymierze jest] áni wiárą żadną/ ani łftotą prawdy vgruntowáné/ nie przymiérzem/ ále zdráda/ fortelem/ y podełzciem tureckim v wálzéy Kró. M. byđz ma *OrzJan* 114.

»fortyl i pokrywka« (1): Abowiem wiedział co ná koniec miał vczyńić iákiemżekolwiek fortylem/ y pokrywką pobożności/ obáliwłzy wprzod prawdziwego Bogá/ y prawdziwego Syná Bożego/ że miało mu po woli włzytko idż. *GrzegRóżn* Fv.

»fortel i praktyka« (1): wołáiąc Rzeczpołpolita/ Rzeczpołpolita/ pľuią Rzeczpołpolitą: á łwoię włafną ná nogi łtáwią/ dziwnym fortelem y práktyką. *OrzQuin* C4v.

»przemysł i fortel« (1): Włzyfcy chytrością/ włzyfcy przemyłem y fortelem żywą. *KlonWor ded* **3.

»rzemieśló a fortyl« (1): Otoż wdy tego rzemiełłá á fortylu/ ktory tę prawdę od fáłszu rozeznywa/ náuczýć łie ieden może *GórnDworz* Ff3v.

»wykręt i fortyl« (1): Tedyć oni łámi (według łwych potwarzy/ łwych wykrętow Sofiftickich y fortylow [...]) máią dwu Bogow *GrzegRóżn* C4.

»zdrada, (i) fortel« (3): *Calag* 83b; Potwarz to tedy ielł ná Bogá/ y ná łyná iego Iezulá Mełyalzá/ żeby on áż zdráda y fortelem/ ołzukać y włówić miał łzátáná *CzechEp* 205; *OrzJan* 114.

Personifikacja (1): Bogáctwo iedzie tobie ná wożie wyłokiem/ Corká iéy pycha łiedzi przed nią z byłtrym okiem: Fortel woźnicá/ chytrość y drapiełtwo konie/ A lichwá páni łtára z workámi ná łonie *KochMRot* Cv.

W przen (1) : A czás co ma zá fortel? dawnieyłze łwiéżemi Przypadkámi wybijá: czálem wefelłzemi: Czálem téz z téyże miáry *KochTr* 25.

α. *W funkcji przysłówka*: »fortelem« (31) : Indirecte, male, ffortilnye, ffortilem *BartBydg* 245; Bo przedię łyn Sáturnow ktory niebem włada/ Gdzie go dobra mysl wiedzíe ffortelem łię w krada. *Prot* C3; *BielSpr* 39v; *PaprPan* R3; choć fortelem/ choć téz odkrywćie z nieprzyáicielem czýnić będzíelz. *ModrzBaz* 115v; Reyterowie Krzyżáccy fortelem zbići. *StryjKron* 637 marg, 215, 537, 772; [*Attylius Regulus*] w Afryce przez zdráde forthelem był poiman *Phil* O3; *LatHar* 642.

W przeciwstawieniach: »fortelem... mocą (4), gwałtownie« (5): Częgo mocą nie możemy/ fortelem łpráwiemy. *RejFig* Bb5; *ModrzBaz* 112v, 114; *PudłFr* 5; bądż fortelem iákim/ bądż gwałtownie łię rzucił *VotSzl* Ev.

Zwroty: »dostać, dojść fortelem« [szyk zmienny] (2 : 1): Lefzczek chytry obrány krol Polfki. TEn ácz iuż był fortelem doštał pánftwá tego/ Ale fię okazała prętko zdrádá iego *PaprPan* Dd2; *KmitaPsal* A4; *OrzJan* 74.

»pojść (a. iść) fortelem« [szyk zmienny] (3): Nigdy go nieprzyiaćiel jego niepożije/ Lub nań fortelem póydzie/ lub nań woýfká zbijie. *KochPs* 133; *ModrzBaz* 86v; *PaprUp* Ev.

»pomyśleć fortelem« (1): Owo kilkádzieśiát duż ná wiátr pošla żywych/ Zoch pátrzy żałuiący fásiadow teskliwych. Ale iże nie rowno: pomysłá fortelem *KmitaSpit* B4v.

»poży(wa)ć fortelem« [szyk zmienny] (4): W then czás Borátyńfki Ian Stároftá Rohátyńfki tráfił s trochą ludzi ná wielkość Mołkwy/ ále iż ich forthelem pożył/ przeto nád nimi zwycięstwo otrzymał. *BielKron* 411; A iefliby cie nieprzyiaćiel w tym vprzedził iżby lewy rog przełomił/ wżyftki pomocne wffy ná lewą łtronę maż obroćić/ á moc mocą odpierác áby cie fortelem niepożył. *BielSpr* 20v, 35v; *MycPrz* I C4v.

»uchodzić (a. ujść) fortelem« [szyk zmienny] (2): *BielKron* 311; [*Kiejstut*] z więzienia Niemieckiego trzykroć poimány w roznych bitwach/ trzykroć fortelem vzedł *StryjKron* 467.

»fortelem użyć« (1): Iezus Honoczry [!] fortelem thego vżył/ rozproł tobie łkorę pod kolánem/ włożył tám Kártkę *BielKron* 464.

»fortelem zwodzić« (1): On fortelmi nas zwodzi/ my z nim idzim łzczyrze. *PaprPan* B.

a. *Manewr, podstęp wojenny; stratagema Mącz, Calag, Cn (61)* : Takież go [*Frederyka*] brácia trapili [...] vrywkámi á fortelmi/ áz ięli mrzeć w woýfce Celárńkim czerwoną niemocą *BielKron* 355v; *OrzQuin* Rv; *BielSat* M4v; [*dworzanin żeby*] wiedział połthępki wżyftki/ y fortele/ około bitwy w łzránkach *GórnDworz* E2, Aa7, Ff6; [*Turcy*] fortel ten máiá iż przed pieřzym ludem łtrzełbe wielką dzielną zákrywáią *BielSpr* 54v, 20, 27, 44v, 62; HAnibál z Antyochem gdy fie rozmawiáli/ Około łpraw Rycerfkich łnadź náukę dáli/ Temu to Stuzęńskiemu y wżyftki fortele/ Włzák o iego cney łprawie áz y łłuchác mile. *PaprPan* Cc2, H4, N4v, S4v, Zv, Z3 (10); *ModrzBaz* 115v; Okręty im [*Saracenom*] y Galeri dziwnym fortelem popalili/ y wżyftkich Machometanow rozgromili. *StryjKron* 100, 215, 255, 432, 467, 537 (11); *BielSjem* 35; *WyprPl* C2.

fortel na kogo, na co (11): trzebá fortelow ná Turki tákich iákie oni drugim czyniá/ to ieft áz ná pewną kázác/ ná niepewną vchodzić fortelmi *BielKron* 311; *BielSat* N; Fortel ná odłtępienie. *BielSpr* 48v *marg*; To ieft nawięczłzy fortel [!] ná ty co oblęgá zamek albo miáłto [!] *BielSpr* 64v; *PaprPan* B, K2; Mściławow fortel ná Polaki. *StryjKron* 255 *marg*, 175 *marg*, 677 *marg*; To ieft fortel nawiętzy ná Niemcá zbroynego/ Olkoczýć go ze włzech łtron/ vczynić głodnego. *BielSjem* 33, 36.

W charakterystycznych połączeniach: fortel cny (2), dziwny, zacny.

Zwroty: »fortelem pojść, postąpić« (1 : 1): *ModrzBaz* 130v *marg*; Tymże fortelem y dziá połtąpić muśiémy/ Iefli nieprzyiaćielá łwego pożyć chcemy *KochProp* 15.

»uży(wa)ć fortelu« [szyk zmienny] (7): Mołkwá chcąc fortelow vżywác/ obroćili fie z boku náłzym przez págorek chrołtem máłym poroły/ przyřzli náłzym ná lewy rog z boku. *BielKron* 411v, 312; Hoc stratageme usus est contra hostem, Ná ten hak nieprzyiacielá prziwodł tego fortelu vżywał przeciw nieprzyiacielowi. *Mącz* 420b; *BielSpr* 24v, 66v; *MycPrz* II B4; *ModrzBaz* 103v.

Wyrażenie: »fortel wojenny« [szyk 3 : 1] (4): Ma tedy Hetman y fortyle woienne z Hiftoryi wiedzieć/ y wżelákie przeltrogi do woyny potrzebne vmieć. *ModrzBaz* 115v, 101v, 106v; *Calag* 318a.

Szeregi: »fortyl, chytróść« (1): ma Hetman vmieć fortyle/ chytróści y inłze łztuki/ ktoremiby nieprzyacielá podłzedł *ModrzBaz* 115v.

[»stratagemata to jest fortyle«: Kto *stratagemata*, to ielt fortyle nieprzyacielłkie lepiej może przewidzieć? Ten ktory Hiftorie czytał. *KonKaz* B4.

»sztuka wojenna i fortel«: boię fię by mię toż nie potkáło co Philosophá onego ktory przy łławnym onym Hetmánie Hannibálu o łztukách woiennych y fortelách orátiá miał. *BrantKaz* E2.]

»fortel a zasadzka« (1): Czwartá Część tych kłiążek Spraw Rycyrskich/ o Fortelách á záfadzkách/ kthore po Grecku zowiá Strátágemata *BielSpr* 37.

b. Wybieg, wykręt prawny; color JanStat; rete, strophá Cn (21) : A ktorzyby mielzczanie iákim fortylem nie doyrzeli [*ustaw Wojewodzinych*]/ tácy máiá być winá łtem grzywien karáni [*A iesli tego pod jaká barwą nie uczyniá JanStat* 282] *UstPraw* F3v; Tymby fię obyczáiem y nárzekáni ná przewłáczáni łádow [...] zábieżáło/ y fortylom rzecznikow mnieyby fię łnac mieyłcá ábo nie zołtáwiło. *ModrzBaz* 91, 86v; Niechcę przepomnieć y owego fortylu/ ktorego ná Seymie vżywáiá zbrodniowie *in criminali* álleguiác chorobę. *GórnRozm* H4; *ActReg* 39, 40; wżákże znáyduiá łie niektórzy/ którzy fortelmi wymyślónemi łkończóné rzeczy y práwie vmárłé chcá znowu odnáwiác *SarnStat* 591; Sam káždy w łwéy rzeczy może prokurowác: A w ten czás nawięcéy Sędziá przeciw takiému ma bronić fortelów vżywác *SarnStat* 1279, 390, 1025, 1040; *PowodPr* 47.

W połączeniu szeregowym (1): áby brát łtárłzy áłbo piérworodny nie mógl dóbr bráciéy łwéy pod którąkolwiek bárwą/ chytróściá/ áłbo fortélem/ nád część łwą która mu przynależy/ w dług w wodzić/ przedáwác/ záłtáwiác *SarnStat* 593.

Wyrażenia: »fortel na fortel« (2): Y tych miłternych łztuk/ co ie to zowiá *fortel* ná *fortel*, á zátráceniem dułznem páchná/ práwo náłze przyczyná nie ielt/ ále złość ludzka síłá tego wymyślić może/ iáko y to wymyśliłá zá iedęń pozew dáć ich łżeśdźieśiát. *GórnRozm* F4v, F2.

»fortel prawny« (1): A stronie iako panu Bieniałzewi Brathu łwemu tesz dwie części, nic łobie nie biorác na pomoc Forteliow Prawnych, Ani Appellaciami fię zakładáiac. *ZapKóścier* 1580/14.

Szeregi: »sztuczka i fortel« (2): IEłzczę wieczłze łupiełtwá/ łá w Niemieckim Práwie. [...] Naydziełz w nim rozmáite łtuczki y fortele/ Kiedy łzlá do innych miałł łobie po ortele. *BielSat* Ev [*idem*] *BielRozm* 33.

»zdrada i fortyl« (1): Kto niełpráwiedliwie przyśięgá/ á coż inłzego łwiádczy/ iedno iż nie prze zdráde/ ábo fortyl iáki wygráni ábo ołzukániá/ wdáwa fię w práwo z drugim *ModrzBaz* 86v.

2. Żart, psikus, swawola (1) : Popiwlzy łie to łtroiá/rozliczne fortele [*fierleje BielRozm* 27]/ Iedná drugá odczepi/ y oczy záleie. *BielSat* D2v.

3. Korzyść, pożytek (1) : [Compendium, fortel/ ziók/ ołzczádanie. *Volck* 459.

Szeregi »fortel a przodek«: ten fortel á przodek mamy [...] iż Synmi Swiátłóści yełtełmy *LuterMalPos* 180.]

Wyrażenie przyimkowe: »na fortejl« (1): Item zeznal ze poŕpoliczie grą karthamy wyelye wigrawal falŕfuyącz karthi tho yeŕth składayącz ye na fortheyl yego. *LibMal* 1552/169.

4. Sztuka czarodziejska (2) :

Szereg: »fortel i sztuka« (1): Vćiekł fię do fortelow y do łztuk Oycowłkich: Zążywał wŕzytkich cząrow y náuk łotrowłkich: Parfkał dymem y ogniem: nie pomogły czary/ Kopćie/ żary/ požogi/ płomienie y páry. *KlonWor* 24.

Wprzen (1) : Też z ogrodney wąŕsiennice/ pátrż iáki to fortel/ Wzlata mákoŕkrzydły motel. *KlonŻal* C3.

Synonimy: **1.** *hanszlak, kluczka, kunszt, praktyka, przemysł, sztuka, wymysł;* **a.** *stratagema;* **2.** *dowcip, figiel, firleje.*

WG